

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

РОЗДІЛ 3
ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ
ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах

Професійне самовизначення в особистісному розвитку старшокласників. Професійне самовизначення є одним з головних аспектів особистісного розвитку людини, важливим фактором самореалізації особистості як у конкретній професії, так і в культурі взагалі. Це багатовимірний процес, який впливає на весь життєвий шлях особистості та охоплює тривалий період життя людини від появи професійних інтересів і намірів у дитинстві до професійної реалізації в обраній трудовій діяльності у період дорослості. Постійний пошук свого місця в світі професій дозволяє знайти область діяльності для самоздійснення особистості.

Психологічні проблеми професійного самовизначення, суттєві характеристики цього процесу розглядалися у працях Є. І. Головахи, Е. Ф. Зеєра, М. С. Пряжнікова, Н. С. Чистякової, П. А. Шавіра та ін. Є. О. Клімов, Є. М. Рогов, Б. О. Федоришин вивчали соціальні, соціально-психологічні та психологічні фактори професійного самовизначення у контексті розвитку особистості.

Сутність професійного самовизначення постає у самостійному та свідомому знаходженні смислів і значень в роботі, яка освоюється в конкретних умовах культурно-історичної чи соціально-економічної ситуації (Пряжников, 1996, с. 12). Особистісне самовизначення, яке виявляється у самопізнанні, у свідомій активності людини з виявлення та відстоювання власної суб'єктивної позиції, спрямоване на визначення життєвих та професійних цілей і планів. Воно визначає основні напрямки професійної поведінки, яка зумовлюється актуальними інтересами, переконаннями, схильностями, пов'язаними із професійним самовизначенням (Пряжников, 1996, с. 17).

Професійне самовизначення – це тривалий процес пошуку можливостей розвитку особистості, який пов'язаний з різними цілями і має різний зміст на різних вікових етапах, кінцевий результат якого полягає у сформованості позитивного ставлення особистості до себе як до суб'єкта професійної діяльності (Шавир, 2004, с. 11).

Професійне самовизначення передбачає усвідомлення особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності, цей процес неможливий без самооцінки власних індивідуальних якостей, розуміння своєї ролі у системі соціальних відносин, оцінки своїх схильностей, здібностей та вимог, яких потребує обрана професійна діяльність, спрямованості на досягнення професійної мети (Піддячий, 2002, с. 155).

Професійне самовизначення як співставлення власної психологічної сфери з вимогами до особистості в різних професіях сприяє індивідуальному розвитку та формуванню самооцінки й самосвідомості. Є. О. Клімов виділив два рівні професійного самовизначення, які по-різному позначаються на розвитку людини: 1) гностичний – перебудова свідомості та самосвідомості); 2) практичний – реальні зміни соціального статусу людини (Клімов, 1988, с. 115).

Основи професійного становлення особистості закладаються у дитинстві. З молодшого шкільного та підліткового віку батьки привчають своїх дітей до думки про те, що їхня робота, знайомих або родичів – це не тільки спосіб заробити на життя, а й покликання, обов'язок, соціальна позиція. Розповіді батьків про професії, особиста участь у суспільно корисній, продуктивній праці може активно вплинути на формування професійних інтересів підлітків та старшокласників. Але батьки, даючи поради щодо вибору професії, мають враховувати інтереси своїх дітей, їхні схильності, здібності, стан здоров'я, а також потреби економічного регіону, в якому живе родина.

По закінченню школи старшокласники обирають свій шлях до професійного самовизначення: це вступ до вищого навчального закладу та подальше навчання, або включення до трудової діяльності. Перш за все, вибір професії старшокласниками пов'язаний із уявленнями про майбутнє, тому професійне самовизначення передбачає формування життєвих планів, цінностей, орієнтирів тощо. У більшості випадків при виборі професії і відповідного місця навчання школярі керуються певними стереотипами суспільної свідомості. Ці стереотипи привабливі для молоді в силу їх позитивного суспільного забарвлення, підтримки соціальними інститутами – школами, засобами масової інформації тощо (Панок, 2006, с. 443).

Соціально-економічні можливості, умови і форми організації професійної діяльності можуть служити спонукальними мотивами вибору професії та місця роботи. Проте соціальне середовище не завжди сприяє ефективному й продуктивному процесу самовизначення. Сучасним юнакам важко орієнтуватися у величезній кількості стимулів

до самовизначення, в числі яких багато сумнівних або відверто деструктивних (наприклад, реклама та пропаганда різних типів поведінки, способу життя, ставлення до старших і однолітків, до своєї країни, до місця, в якому народився і живеш). Такі впливи можуть створювати стресові ситуації, що обтяжує процес самовизначення.

На професійне самовизначення справляють вплив не тільки об'єктивні фактори, зокрема, соціальне оточення, соціально-економічний статус батьків, домашні умови тощо, але й суб'єктивні, зокрема, здібності, професійні інтереси, рівень домагань, мотиви, ціннісні орієнтації тощо. Умовами формування готовності старшокласників до вибору професії є: позиція дорослих, родини; позиція однолітків; позиція шкільного педагогічного колективу (вчителі, класний керівник та ін.); особистісні професійні та життєві плани; здібності та їхня реалізація; рівень вимог до суспільного визнання; поінформованість про ту чи іншу професійну діяльність; нахили (Климов, 2010, с. 159).

Впродовж дорослішання в житті людини все вагомніше місце займають саморозвиток, самовиховання, і відповідно більш важлива роль належить внутрішнім умовам, через які як би переломлюються зовнішні причини впливу. Відповідальність за прийняття рішення лежить на особистості, і вона готова прийняти будь-який результат своїх дій, навіть якщо дії були помилкові, а результат небажаний. До внутрішніх факторів професійного самовизначення, детермінованих умовами середовища, перш за все відносяться потреби, інтереси, здібності, ціннісні орієнтації особистості.

До потреб, як регуляторів вибору професії, відносять потреби в соціальній позиції, певний соціальний статус, потреби в праці, потреби в освіті, потреби в самоствердженні тощо. Саме ці потреби і призводять до професійного самовизначення, зокрема, ситуація вибору на етапі формування професійних уподобань відображає ступінь задоволеності потреби в самоствердженні.

Прагнення задовольнити потреби виражається в інтересах, які є виразом спрямованості особистості та пов'язані з пізнанням світу та самопізнанням. Ситуація вибору обумовлена взаємодією всієї структури інтересів особистості: загальнокультурних, пізнавальних та отриманих на їх основі – професійних.

Серед особистісних факторів важливу роль відіграють здібності. Специфіка або обмеженість тих чи інших задатків або здібностей усвідомлюється людиною з великими труднощами. Вигаданий образ

самого себе, як правило, готує людину до прийняття рішень, хибність яких усвідомлюється пізніше.

На основі елементів внутрішньої структури особистості (потреб, інтересів, установок, переконань, ідеалів, цінностей тощо) формується система мотивів. Мотиваційні фактори при виборі професії – це стимули, заради яких людина готова докласти свої зусилля. Мотивами вибору професії можуть бути соціальна значимість професії, престиж, зарібок, життєві цілі, цінності тощо (Чистякова, 1997, с. 18). Роль мотиваційних чинників вибору професії школярів полягає в тому, що вони спонукають до активності та діяльності, пов'язаних з прагненням задовольнити певні потреби, в даному випадку, у професійному самовизначенні.

Професійне самовизначення у юнацькому віці передбачає планування професійного життя. Головними компонентами професійного плану учня є інформованість про актуальні професії та можливості професійної підготовки, постановка професійних цілей та майбутньої перспективи, усвідомлення власних можливостей для досягнення професійного успіху, наявність ціннісно-мотиваційного аспекту вибору професії (Зеер, 2005, с. 49).

Молода людина готова до свідомого вибору професії тоді, коли практичні вміння, знання, навички, способи поведінки, інформованість щодо розмаїття професій сформовані відповідно до вимог суспільної системи праці в поєднанні з можливостями навчального процесу (Фрадинська, 2010).

Готовність старшокласників до прийняття рішення щодо майбутньої професії характеризується певними критеріями та показниками:

- когнітивний критерій, який включає: професійні інтереси; уявлення про індивідуальні особливості; знання про світ професій; знання про свої вміння і схильності; інформованість про вимоги професії до людини. Дитина має розуміти власні можливості і обмеження – як фізичні, так і психологічні; має знати сильні та слабкі сторони свого темпераменту, характеру (наприклад, ступінь витривалості, координації рухів, силу, типові способи реагування в стресових ситуаціях тощо);

- емоційно-вольовий критерій – дитина при невдачах не впадає в агресію або сльозливий стан, а робить певні дії, що спрямовані на посилення своїх можливостей;

- мотиваційно-ціннісний критерій – дитина здатна усвідомити особисту й суспільну значущість майбутньої професії, передбачає

наявність мотивів вибору сфери професійної діяльності на основі співвіднесення можливостей (стану здоров'я) з бажаннями, затребуваністю цієї професії, праці в суспільстві;

– дієво-практичний критерій – дитина здатна зробити вибір, наполягати на ньому незалежно від тиску групи однолітків, проявляти самостійність, орієнтуватися на творче, креативне самовираження, співвідносити свої індивідуальні особливостей і професійні вимоги конкретної професії, володіти основними прийомами роботи (Чистякова, 1997, с. 28).

Таким чином, перед старшокласниками стоїть складна проблема поєднання власних уявлень про майбутнє, психологічних особливостей і суспільного запиту на певні види діяльності. Для юнаків професійне самовизначення стає психологічним центром соціальної ситуації розвитку, який пов'язує уявлення про майбутнє, формування життєвих планів і перспектив, усвідомлення власних інтересів, схильностей, здібностей та конкретний вибір професії та профілю навчання.

Особливості професійного самовизначення вихованців соціальних закладів. Професійне самовизначення і розвиток людини є невід'ємними від процесів інтеграції в соціум, включення в різні взаємодії з навколишнім соціальним середовищем, параметри якого (склад сім'ї, освіта батьків, рівень і профіль шкільної установи, позашкільні заняття і захоплення, колектив однокласників, коло друзів тощо) утворюють фактори зовнішнього впливу на життєве і професійне самовизначення особистості (Дементьев, 2009).

Вагомим фактором професійного самовизначення є родина, яка забезпечує умови, що стимулюють зростання та розвиток дитини, внаслідок чого вона може самостійно взяти на себе відповідальність за той чи інший професійний вибір. На професійні вподобання старшокласників впливають сімейні ідеали, інтереси, поради, настанови, цінності, які втілюються у виховному процесі батьками. Якщо дитина виховується не в родині, а в умовах соціального закладу, наприклад, інтернаті, дитячому будинку, центрі соціально-психологічної реабілітації дітей, процес особистісного й професійного самовизначення істотно ускладнюється.

Особливості розвитку дитини в умовах виховання поза сім'єю, на відміну від розвитку дитини в родині, вивчаються в психолого-педагогічних дослідженнях сирітства (Л.П.Виговська, І. В. Дубровіна, М. І. Лісіна, Л. Я. Олиференко, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих, Л. М. Шипіцина, Т. Н. Шульга та ін.). Психологічні особливості процесу професійного самовизначення підлітків, які проживають в умовах

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинних та соціальних закладах

соціальних закладів, розглядаються в працях О. Ажніної, В. М. Байбородової, О. О. Гордієвської, Л. Н. Серебреннікова, Є. М. Старобиної, А. П. Чернявської та ін.

На соціально-психологічний розвиток дітей в умовах інтернатного закладу впливають дві основні групи факторів: 1) обумовлені відсутністю материнської турботи, які можуть викликати порушення загального розвитку дитини; 2) пов'язані з організацією життєдіяльності дітей в умовах дитячих будинків та шкіл-інтернатів (Байбородова, 2010, с. 11). До особливих умов розвитку та життєдіяльності в інтернатному закладі відносяться: закритий тип установи, де перебувають діти-сироти та діти, позбавлені батьківської опіки, одноманітність та режимність життєдіяльності в школі-інтернаті, відсутність індивідуального практичного досвіду вихованців (Шипицына, 2005, с. 56) та, загалом, сенсорна, емоційна, когнітивна та соціальна депривації (Выговская, 1996, с.63). Ці умови проявляються в особливостях учбового процесу, в бідності соціальних контактів вихованців інтернатів; вони звужують світогляд, роблять соціальний заклад центром життєдіяльності та впливають на здатність до формування самовизначення старшокласників, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Умови розвитку, навчання та життєдіяльності дітей і підлітків, що проживають у соціальних закладах, впливають на формування у них низької самооцінки та неадекватної оцінки власних здібностей, виникнення проблем із соціальною адаптацією, зниження рівня розвитку пізнавальної потреби. В умовах зростання у соціальному закладі у вихованців можуть відзначатися емоційна нестійкість і суперечливість; підвищена збудливість афектів; сильна гострота симпатій і антипатій до людей; імпульсивність вчинків; гнів; лякливість і надмірні страхи (фобії); песимізм і безпричинна веселість; байдужість (Шипицына, 2005, с. 174). Потреби, бажання, наміри дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, орієнтовані на сьогоднішнє та найближче майбутнє. У юнаків з інтернатних установ спостерігається спотворення структури самосвідомості, що проявляється в складнощях адекватної самооцінки – в негативному ставленні до власної особистості, співвіднесення себе справжнього з собою в минулому і майбутньому, спотворення очікувань і розмитість уявлень про майбутні рольові функції (Гордиевская, 2009, с. 11). Негативна ситуація розвитку в інтернатному закладі для старшокласників проявляється в соціальній ізоляції, відсутності досвіду у прийнятті самостійних рішень, обмеженості доступу до інформації та контактів.

Особливості соціально-психологічного розвитку юнаків з соціальних закладів впливають на процес їх професійного самовизначення, який проявляється у нечітких уявленнях про подальшу перспективу, неготовності до самостійного, свідомого та відповідального вибору майбутньої професії, орієнтації на виконавчий характер праці, переважання мотивів найближчого майбутнього, несформованості професійного плану (Пирог, Коробко, 2017). Часто у дітей відсутнє позитивне ставлення до праці, професії, у них частково або повністю несформовані уявлення про майбутнє, низький рівень мотивації до трудової діяльності, що сильно ускладнює процес самостійного вибору професії.

Психологічні проблеми професійного самовизначення старшокласників шкіл-інтернатів призводять до недостатньо усвідомленого або випадкового, інколи нав'язаного специфічними умовами виховання і розвитку, вибору майбутньої професії. Старшокласники з інтернатів не мають чітких уявлень про професійну перспективу, і обирають професії, які їм більш доступні, що в майбутньому може призвести до нереалізованості особистості.

Отже, внаслідок дії великої кількості факторів вихованці соціальних закладів відчують в життєвому і професійному самовизначенні значні труднощі. Професійне самовизначення ускладнюється відсутністю досвіду вирішення життєвих проблем, який інші діти отримують в родині, спостерігаючи за тим, як поведуться у подібних ситуаціях їх батьки або оточуючі. Для покращення рівня професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у соціальних закладах, потрібна психологічна, педагогічна та соціальна підтримка. При умовах системної психолого-педагогічної підтримки професійне самовизначення підлітків та юнаків, що опинилися без батьківської опіки, має можливість стати менш конфліктним та більш сприятливим щодо адаптації до майбутньої професії, побудови успішного самостійного життя.

Професійні плани старшокласників, які виховуються в родині і в соціальних закладах. З метою вивчення та порівняння психологічних особливостей професійного самовизначення сучасних юнаків, які виховуються в родині і в соціальних закладах, було проведено емпіричне дослідження (Пирог, Коробко, 2018). Вибірку дослідження склали старшокласники школи-інтернату і старшокласники загальноосвітньої школи Житомирської області, віком від 15 до 17 років. Для дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення використовувався комплекс методик:

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинах та соціальних закладах

анкета «Мої життєві та професійні плани», методика «Орієнтація» (І. Л. Соломін), опитувальник «Професійна готовність» (А. П. Чернявська), опитувальник виявлення мотивів професійного вибору (Діагностика ..., 2011).

Результати вивчення професійних планів старшокласників загальноосвітньої школи та вихованців інтернату за анкетною «Мої життєві та професійні плани» та порівняння їх за допомогою t-критерія Стьюдента показали:

- остаточно зробили свій професійний вибір – 68% учнів школи і тільки 16% учнів інтернату ($p=0,0001<0,05$);
- мають сумніви щодо свого професійного вибору – 25% старшокласників школи та 53% учнів інтернатної установи ($p=0,036<0,05$);
- не визначились із своїм професійним майбутнім – 7% учнів старших класів і 31% учнів інтернату ($p=0,02<0,05$).

Тобто юнаки, які виховуються у родинах, краще та певніше визначились з професійним вибором, ніж юнаки з інтернатної установи, і ці відмінності є статистично значимими.

Більшість старшокласників загальноосвітньої школи (79%) вказали, що планують продовжувати навчання в університеті, 13% – в коледжі / технікумі, 8% – не визначились, що конкретно будуть робити після закінчення навчання в школі. Жоден учень з даної вибірки не вказав на конкретне місце роботи.

32% досліджуваних старшокласників, які виховуються в соціальних закладах, вказали на конкретне місце роботи, решта учнів планують продовжувати навчання в коледжі / технікумі (21%) та університеті (10%), 37% ще не визначились, що конкретно будуть робити після закінчення 11 класу.

При цьому бачать конкретні шляхи досягнення поставлених цілей щодо їх професійного майбутнього 64% старшокласників школи та тільки 5% юнаків зі школи-інтернату.

Більшість юнаків загальноосвітньої школи (84%) та з інтернатної установи (53%) бачать себе успішними та перспективними працівниками в обраній трудовій діяльності через певний час. Проте, переважна частина учнів школи (58%) та юнаків, які виховуються в соціальних закладах (74%) зазначили, що не мають особистого професійного плану. Відмінності у показниках наявності професійних планів між юнаками з інтернатної установи та старшокласниками школи за t-критерієм Стьюдента ні є статистично значущими ($p=0,3>0,05$).

Результати анкетування показали, що найбільший вплив на процес професійного самовизначення досліджуваних старшокласників загальноосвітньої школи мають поради батьків або родичів (67%) та поради друзів (21%), найменший вплив здійснюють рекомендації шкільного психолога, соціального педагога, вчителів (5%), інформація, отримана з книг, інтернет джерел (5%).

Юнаки, які виховуються в соціальних закладах, зазначили, що найбільший вплив на процес професійного самовизначення мають рекомендації психолога, соціального педагога, вчителів навчального закладу (47%) та поради друзів (37%), найменший вплив здійснюють батьки або родичі (10%).

На думку юнаків з інтернатної установи та учнів загальноосвітньої школи, найкраще допоможуть зробити професійний вибір знання про зміст різних професій та видів трудової діяльності.

Отже, юнаки, які виховуються у родині, краще та певніше визначились з професійним вибором, ніж юнаки з інтернатної установи, і ці відмінності є статистично значимими. Старшокласники, які живуть у сім'ях, планують навчатися у закладах вищої освіти, орієнтуються на поради батьків щодо свого професійного майбутнього й бачать конкретні шляхи його досягнення. Більшість учнів школи-інтернату не визначились з професійними цілями і не бачать шляхів їх досягнення, планують працювати після закінчення школи й орієнтуються на рекомендації педагогічних працівників.

Професійна спрямованість юнаків, які виховуються в родині і в соціальних закладах. За результатами дослідження професійних схильностей та здібностей за методикою І. Л. Соломіна «Орієнтація», учні загальноосвітньої школи надають перевагу професіям типу «людина-людина», які пов'язані із взаємодією з дорослими й дітьми, – 50%. Менш схильні вони до професій типу «людина-мистецтво» – 27% і «людина-природа» – 13%. Найменш привабливими для них є професії типу «людина-інформація» (7%) і «людина-техніка» (3%).

Більшість досліджуваних з інтернатної установи схильні до професій типу «людина-техніка», пов'язаних із взаємодією із технічними об'єктами (32%). Менш схильні вони до професій «людина-природа» – 26%, «людина-людина» – 21% та «людина-мистецтво» – 16%. Найменш привабливими для них є професії «людина-інформація» (5%).

Результати самооцінювання професійних здібностей свідчать, що більшість учнів школи найвище оцінюють свої здібності до професій типу «людина-людина» (53%), а досліджувані зі школи-інтернату – до

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинних та соціальних закладах

сфери «людина-техніка» (26%). Найнижче оцінили свої професійні здібності старшокласники школи в професіях «людина-природа» (0%), учні з інтернатної установи – «людина-інформація» та «людина-мистецтво» (по 16%). Слід зазначити, що тільки у 50% старшокласників загальноосвітньої школи й 42% старшокласників інтернату співпадають професійні схильності та самооцінка професійних здібностей.

Результати дослідження також показали, що у старшокласників загальноосвітньої школи переважають схильності та здібності до творчих видів праці, а для юнаків з інтернатної установи, навпаки, характерне переважання професійних схильностей і професійних здібностей до праці виконавчого характеру (рис. 1). Відмінності у показниках професійних схильностей та здібностей до праці творчого характеру між учнями інтернату та старшокласниками школи за t-критерієм Стюдента є статистично значущими ($p=0,01 < 0,05$ і $p=0,00 < 0,05$ відповідно). Відмінності у показниках професійних схильностей та здібностей до праці виконавчого характеру – статистично незначущими ($p=0,34 > 0,05$ і $p=0,26 > 0,05$).

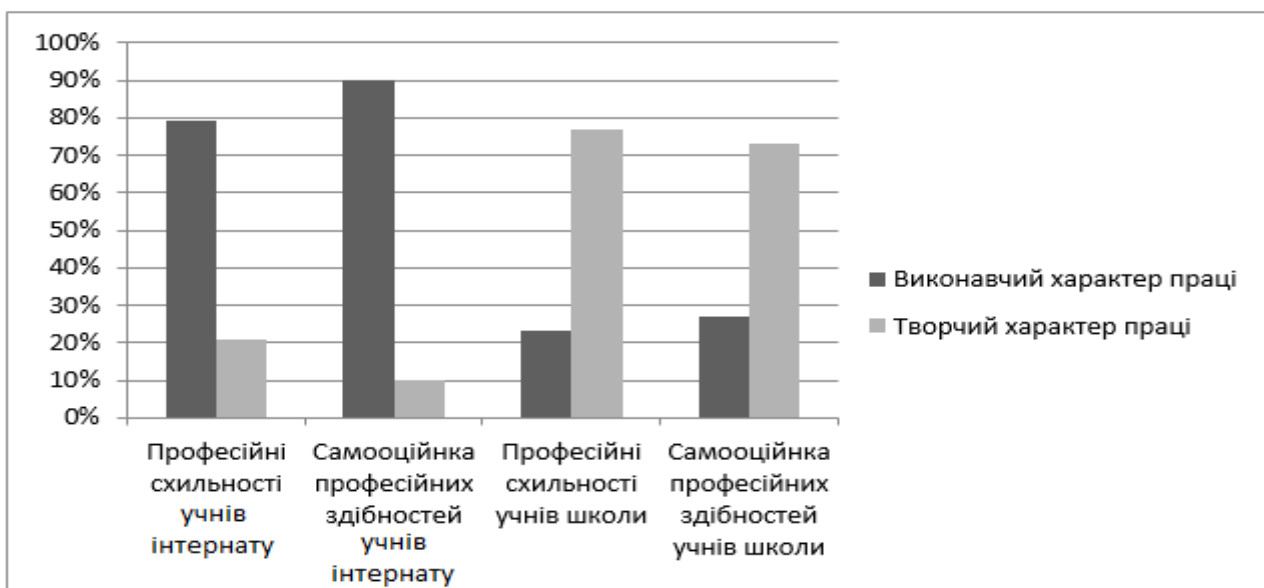

Рис. 1. Бажаний характер праці старшокласників загальноосвітньої школи та школи-інтернату

Результати дослідження показали, що 33% учнів загальноосвітньої школи мають низький рівень вираженості професійних схильностей, по 30% – занижений й середній, і лише 7% – високий. 47% опитуваних старшокласників з інтернатної установи мають низький рівень вираженості професійних схильностей, по 21% – занижений й середній,

18% – високий. Тобто для всіх досліджуваних юнаків характерне переважання низького та заниженого рівня сформованості професійних схильностей.

Більша частина старшокласників загальноосвітньої школи (40%) мають середній рівень самооцінки професійних здібностей, 30% – низький, 20% – високий та занижений – 10%. Більшість з опитуваних учнів інтернатного закладу мають низьку самооцінку професійних здібностей (47%), занижену – 26%, високу – 16%, середню – 11%. Тобто більшість старшокласників школи мають середню та високу самооцінку своїх здібностей, а вихованці інтернату – низьку та занижену.

Отже, юнаки, які виховуються у родині, надають перевагу професіям, пов'язаним із взаємодією з людьми, а юнаки з соціальних закладів – професіям, пов'язаним із взаємодією із технічними об'єктами та об'єктами природи. Для старшокласників загальноосвітньої школи характерне переважання професійних схильностей і професійних здібностей до праці творчого характеру, а для юнаків з інтернатної установи, навпаки, – виконавчого. Для більшості старшокласників школи характерні середня та висока самооцінка професійних здібностей, а вихованців інтернату – низька та занижена.

Психологічна готовність до професійного вибору старшокласників, які виховуються в родині і в соціальних закладах. Результати діагностики за методикою А. П. Чернявської «Професійна готовність» показали, що досліджувані старшокласники загальноосвітньої школи мають досить високі показники психологічної готовності до вибору майбутньої професії (рис. 2).

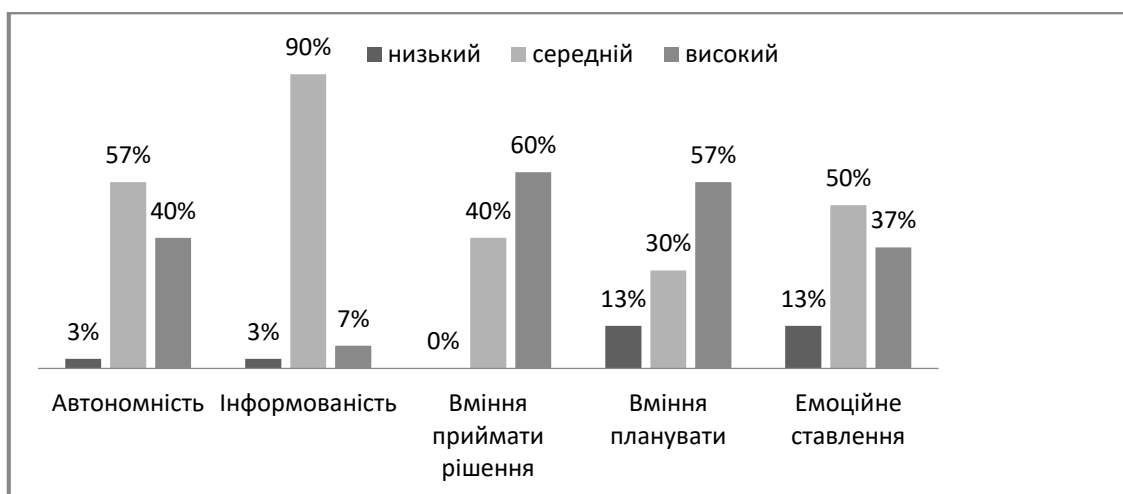

Рис. 2. Показники професійної готовності старшокласників, які виховуються у родині

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинах та соціальних закладах

Найвищі з них – «вміння приймати рішення» та «вміння планувати», – 60% і 57% опитуваних за ними мають високий рівень сформованості. Середній рівень сформованості переважає у критеріях «інформованість» (у 90%), «автономність» (57%), «емоційне ставлення» (50%).

У 95% опитуваних учнів школи-інтернату показники «автономність», «вміння приймати рішення», «вміння планувати», «інформованість» мають низький рівень. Найбільше опитуваних мають середній рівень за показником «емоційне ставлення» – 15% (рис. 3). Тільки один старшокласник з досліджуваних має середні показники психологічної готовності до вибору професії за всіма критеріями.

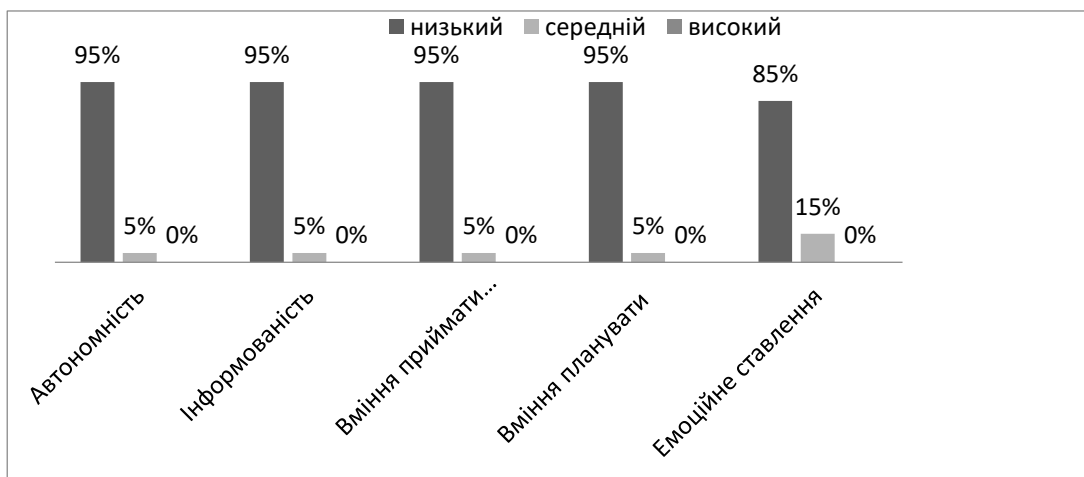

Рис. 3. Показники професійної готовності старшокласників, які виховуються в інтернаті

У старшокласників загальноосвітньої школи найвищі середні значення мають показники «вміння приймати рішення» (13,9), «автономність» (13), «вміння планувати» (13), а найнижче значення отримав критерій «інформованість» (9,4) (рис. 4). Тобто рівень готовності до професійного вибору учнів, які виховуються у родинах, досить високий і він ґрунтується на самостійності у прийнятті рішень та плануванні свого майбутнього.

У старшокласників, які виховуються в інтернатному закладі, всі показники професійної готовності мають низькі значення, найнижчі з них – «вміння планувати» (2,05), «інформованість» (2,6) (див. рис. 4). Найвище середнє значення має показник «емоційне ставлення» (3,7), проте, він відповідає досить низькому рівню. Тобто рівень готовності до професійного вибору юнаків, які виховуються в інтернаті, низький і у ньому переважає емоційне переживання ситуації вибору професії.

Відмінності у всіх показниках психологічної готовності до вибору професії між досліджуваними старшокласниками зі школи та з інтернатної установи за t-критерієм Стьюдента є статистично значущими ($p=0,0001 < 0,05$).

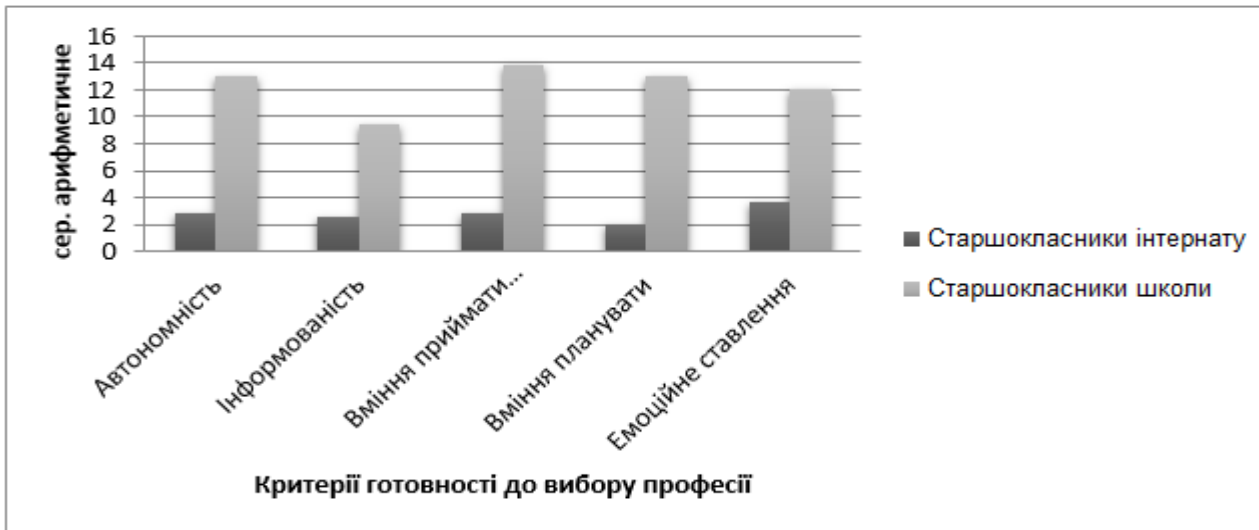

Рис. 4. Структура професійної готовності старшокласників, які виховуються у родинях та в інтернаті

Отже, юнаки, які виховуються у родинях, мають високий і середній рівень психологічної готовності до професійного вибору, вони самостійні у прийнятті рішень та плануванні свого майбутнього, враховують необхідну для цього інформацію й емоційно переживають ситуацію вибору. У вихованців інтернату психологічна готовність до професійного вибору низька з переважанням емоційного ставлення.

Мотивація та сценарії вибору професії юнаків, які виховуються в родинях і в соціальних закладах. Вивчення сценаріїв професійного вибору показало, що домінуючими сценаріями вибору професії старшокласниками загальноосвітньої школи є:

- «вільний вибір» (2,5) – самостійне рішення з урахуванням негативних і позитивних факторів професійного вибору;
- «предметний вибір» (2,4) – під впливом підвищеного особистісного інтересу до конкретного навчального предмета;
- «ситуаційно-прагматичний вибір» (2,0) – обумовлений рейтингом професії на ринку праці;
- «компенсаторний вибір» (1,8) – пов'язаний з прагненням до змін в характері, поведінці, особистості завдяки конкретній професійній діяльності;

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах

- «соціально-інфраструктурний вибір» (1,6) – під впливом специфіки соціально-економічного розвитку регіону та наявності доступних навчальних закладів, вільних місць на підприємствах;
- «батьківський сценарій» (1,4) – під впливом батьків (рис. 5).

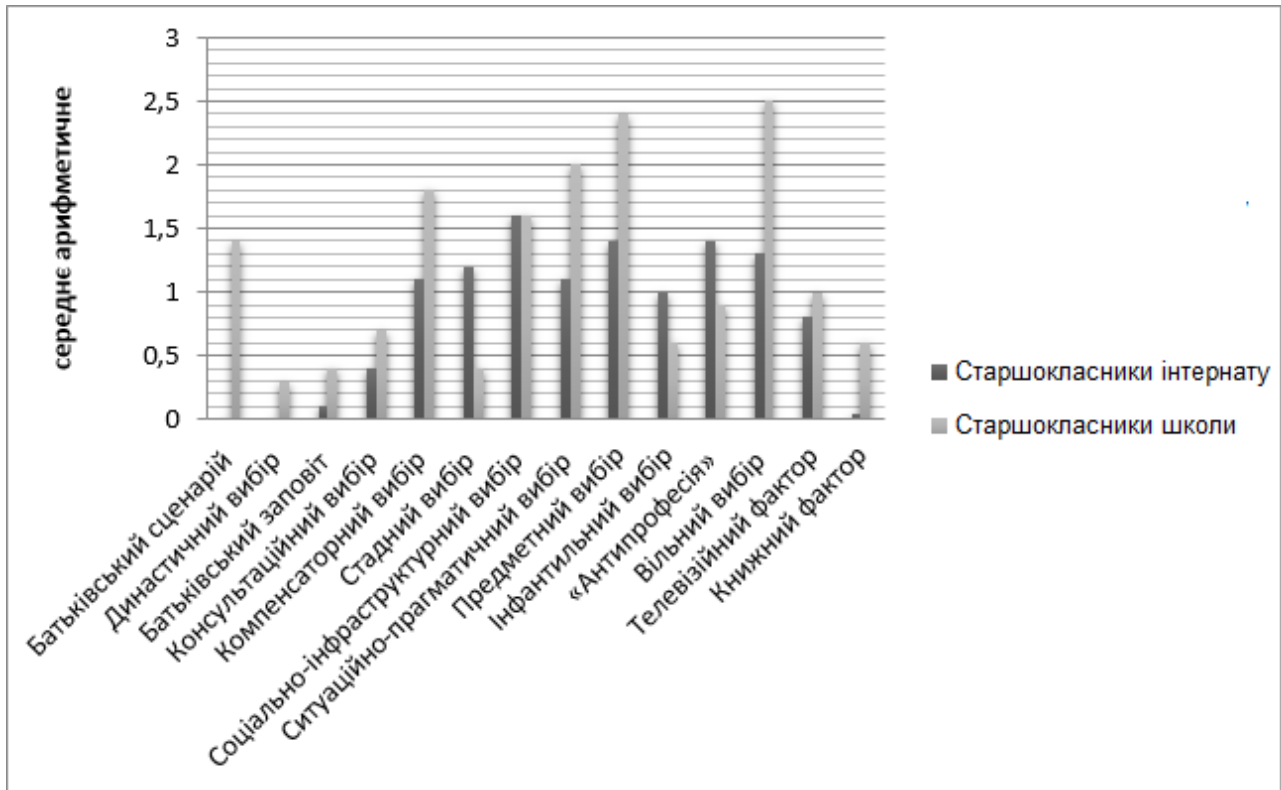

Рис. 5. Сценарії вибору професії старшокласників, які виховуються у родині та в інтернаті

Найменш характерними для учнів загальноосвітньої школи є сценарії: «династичний вибір» (0,3), «стадний мотив» (0,4), «батьківський заповіт» (0,4), «інфантильний вибір» (0,6), мало виражений книжковий фактор (0,6).

Для старшокласників, які виховуються в інтернаті, найбільш характерними є наступні сценарії вибору професії:

- «соціально-інфраструктурний вибір» (1,6), що залежить від доступних навчальних закладів, вільних місць на підприємствах;
- «предметний вибір» (1,4) – на основі інтересу до навчального предмета;
- «антипрофесія» (1,4) – антисоціальний вибір професії, нездатність особистості побачити можливості самореалізації в соціально корисній діяльності;

- «вільний вибір» (1,3) – самостійне рішення щодо професійного самовизначення;
- «стадний мотив» (1,2) – під впливом референтної особи або групи, відповідність вибору бажанням або вимогам оточуючих (див. рис. 5).

Низькі значення у досліджуваних старшокласників з школи-інтернату мають показники впливу на професійне самовизначення книг (0,05), педагогічних працівників (0,4) та телебачення (0,8). У двох досліджуваних юнаків з інтернатної установи було виявлено сценарії «батьківського заповіту», що означає – вибір майбутньої професії відбувається під впливом психологічної травми, викликаною втратою близьких, і наявним почуттям боргу перед ними.

Такі мотиви, як «династичний вибір» та «батьківський сценарій», не отримали жодного вибору юнаками з інтернатної установи, тобто вибір майбутньої професійної діяльності не пов'язаний з продовженням професійних сімейних традицій.

Відмінності у мотивації вибору майбутньої професії між старшокласниками інтернатної установи та досліджуваними школи за t-критерієм Стьюдента є статистично значущими ($p < 0,05$) за показниками: «батьківський сценарій», «компенсаторний вибір», «стадний вибір», «ситуаційно-прагматичний вибір», «предметний вибір», «вільний вибір», «династичний вибір», «інфантильний» ($p < 0,05$). За іншими показниками («батьківський заповіт», «консультаційний вибір», «соціально-інфраструктурний вибір», «антипрофесія») відмінності між старшокласниками школи та інтернату за t-критерієм Стьюдента не є статистично значущими.

Отже, юнаки, які виховуються у родині, обирають стратегії, пов'язані із самостійним і раціональним рішенням щодо обрання майбутньої професії та під впливом особистісного інтересу до конкретного навчального предмета. Вибір професії юнаками, які виховуються у соціальних закладах, спирається на доступність навчальних закладів і вільні місця на підприємствах, рейтинг професій, схильність до навчального предмету, також у них спостерігаються тенденції обирати антисоціальні види діяльності та піддаватися впливу групи.

Корекційно-розвивальна робота щодо оптимізації професійного самовизначення юнаків, які виховуються в соціальних закладах. Для старшокласників, які виховуються у соціальних закладах, з урахуванням психологічних особливостей їх професійного самовизначення (за результатами діагностики), була

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинах та соціальних закладах

розроблена та проведена корекційно-розвивальна програма «Обери своє майбутнє» (Пирог, Коробко, 2018). За мету даної програми було поставлено допомогти вихованцям інтернату зробити усвідомлений вибір професії, спираючись на власні здібності, інтереси та можливості, та розробити професійний план на майбутнє. Завдання програми:

- активізація інтересу до самостійного вибору майбутньої професії, мотивації професійного вибору;
- підвищення рівня знань про світ професій, ознайомлення з основними вимогами до особистості професіонала;
- виявлення та розвиток професійних інтересів, схильностей та професійних здібностей;
- оволодіння інструментами для свідомого і відповідального вибору професійної діяльності у житті;
- розвиток рівнів усвідомлення «Я-образу» і «Я-образу майбутньої професії»;
- розвиток навичок культури спілкування;
- формування усвідомленого ставлення до вирішення проблеми самостійного вибору майбутньої професії через самооцінку індивідуальних можливостей та їх співвідношення з вимогами різного типу професій на ринку праці.

Програма включала 10 занять по 60 хвилин кожне, заняття проводились два рази на тиждень в аудиторії школи-інтернату. В якості методів і форм роботи використовувались психологічні вправи, інформаційні повідомлення, мозковий штурм, профорієнтаційні ігри, проєктивні техніки, опитування тощо.

Після проведення корекційно-розвивальної програми з вихованцями соціального закладу була проведена повторна діагностика психологічних особливостей професійного самовизначення у її учасників.

Результати первинного вивчення професійних перспектив учасників групи показали, що тільки 16% з них остаточно зробили свій професійний вибір, 53% мають сумніви щодо свого професійного вибору, 31% ще не здійснили або не визначились із своїм професійним майбутнім. Після участі в корекційно-розвивальній програмі впевнено обрали професію або вид діяльності вже 64% учасників, при цьому жоден з юнаків не зазначив, що не зробив професійний вибір. Якщо до проведення програми юнаків, які вже окреслили конкретні шляхи досягнення професійних цілей на майбутнє, було лише 5%, то після програми – вже 36%.

При первинному опитуванні 32% досліджуваних старшокласників вказали на робочі місця, де хотіли би працювати, частина учнів планувала продовжувати навчання в коледжі / технікумі (21%), або університеті (10%), 37% ще не визначились, що конкретно будуть робити після закінчення 11 класу.

Після проведення корекційно-розвивальної програми збільшилась кількість опитуваних, що збираються продовжити навчання у коледжі або технікумі – 73%; навчатися в університеті планують ті ж учні – 10%. Зменшилась кількість опитуваних, що хочуть відразу працювати на робочих місцях (17%).

Предметна спрямованість професійних виборів юнаків до і після проведення програми залишилась незмінною – досліджувані найчастіше обирають технологічний та спортивний напрямки, найрідше – філологічний і суспільно-гуманітарний.

При первинному опитуванні переважна частина опитуваних старшокласників школи-інтернату (74%) зазначали, що не мають особистого професійного плану.

Після проведення програми збільшилась кількість юнаків, які мають особистий професійний план (з 26% до 64%), та впевнених у власній професійній успішності (з 53% до 100%), які бачать себе перспективними працівниками в майбутньому.

Результати анкетування до та після проведення корекційно-розвивальної програми показали, що найбільший вплив на процес професійного самовизначення досліджуваних старшокласників мають рекомендації психолога, соціального педагога, вчителів навчального закладу (47% і 55%) та поради друзів (37% і 45%), найменший вплив здійснюють батьки або родичі (10% і 0%).

Змінились уявлення вихованців інтернату про те, що краще може допомогти зробити професійний вибір. Якщо раніше перевага надавалась тільки знанням про зміст різних професій та видів трудової діяльності, то після участі в корекційно-розвивальній програмі однаково значимість надається усвідомленню своїх професійних нахилів, особистісних якостей, знанням про зміст різних професій та видів трудової діяльності і особистому спілкуванню з представниками різних професій.

Результати дослідження за методикою «Орієнтація» показали, що проведення корекційно-розвивальної програми вплинуло на професійні схильності та самооцінку професійних здібностей старшокласників, які виховуються у соціальних закладах (рис. 6).

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинах та соціальних закладах

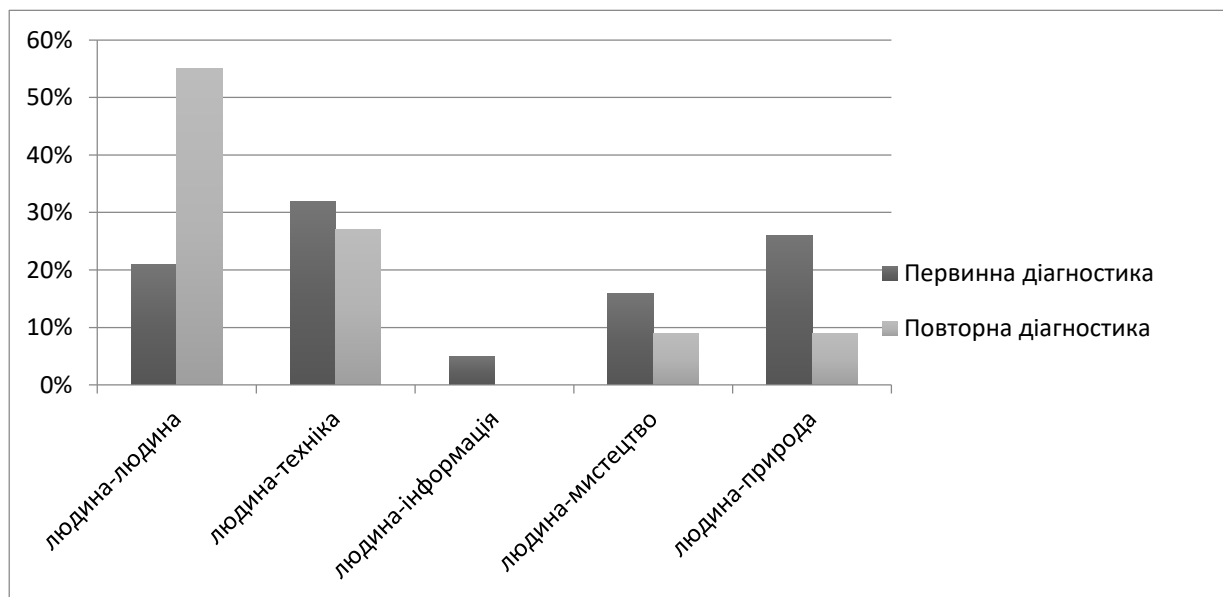

Рис. 6. Професійні схильності старшокласників, які виховуються в інтернаті

При первинному опитуванні більшість досліджуваних продемонстрували схильність до професій типу «людина-техніка» (32%) і «людина-природа» (26%), типам професій «людина-людина» (21%) та «людина-мистецтво» (16%) віддавали перевагу менше юнаків, найменш привабливими були професії типу «людина-інформація» (5%).

Результати повторної діагностики показали, що старшокласники школи-інтернату почали обирати професії типу «людина-людина» (55%), популярними залишились і професії «людина-техніка» (27%).

Результати самооцінювання професійних здібностей (рис. 7) до участі в корекційно-розвивальній програмі свідчать, що старшокласники школи-інтернату найвище оцінювали свої здібності до професій типу «людина-техніка» (26%), «людина-людина» (21%) і «людина-природа» (21%); трохи нижче – в професіях «людина-інформація» (16%) та «людина-мистецтво» (16%).

Повторна діагностика самооцінки професійних здібностей юнаків показала збільшення кількості учнів, що високо оцінюють свої здібності до «людина-людина» (46%) і «людина-техніка» (36%), та зменшення кількості учнів, що високо оцінюють свої здібності до «людина-інформація» (16%) та «людина-мистецтво» (по 0%).

Результати первинної діагностики (рис. 8) показали, що для досліджуваних характерне переважання професійних схильностей і професійних здібностей до праці виконавчого характеру над творчим.

Результати повторної діагностики показали, що після проведення корекційно-розвивальної програми збільшилась кількість учнів, які

віддають перевагу творчому характеру праці (з 21% до 46%) і високо оцінюють свої здібності у професійній діяльності творчого характеру (з 10% до 64%).

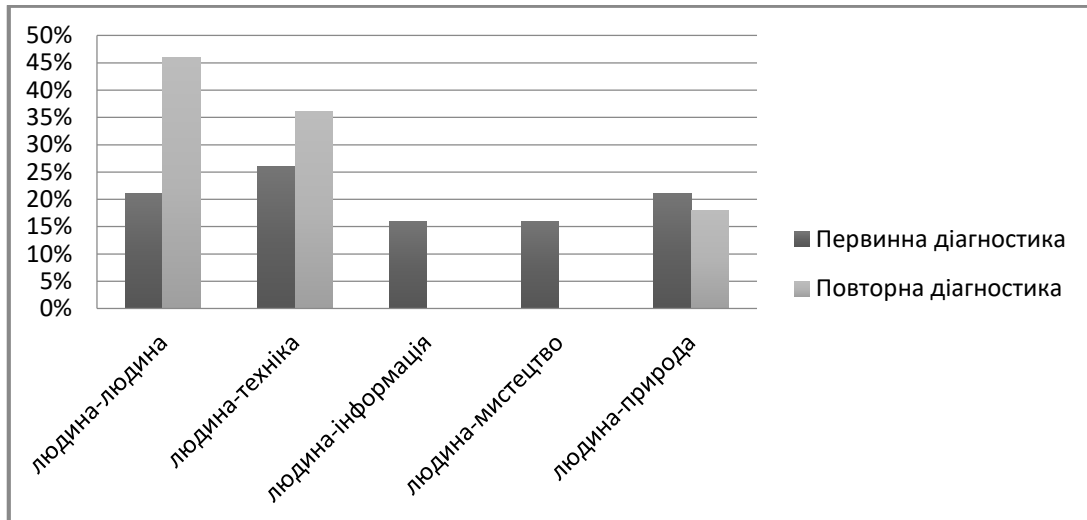

Рис. 7. Самооцінювання професійних здібностей старшокласників, які виховуються в інтернаті

Результати первинної діагностики за методикою «Професійна готовність» (А.П. Чернявська) показали, що всі показники професійної готовності у досліджуваних старшокласників мали низькі значення. Найнижче середнє значення у вибірці мав критерій професійної готовності «вміння планувати» (2,05), найвище – «емоційне ставлення» (3,7). У 95% опитуваних показники «автономність», «вміння приймати рішення», «вміння планувати» мали низький рівень.

Після проведення корекційно-розвивальної програми показники готовності до професійного вибору юнаками з інтернату істотно збільшились: «інформованість про світ професій» – з 2,6 до 7,1; «автономність» – з 2,8 до 6,1; «вміння планувати» – з 2,05 до 5,6; «емоційне ставлення» – з 3,7 до 5,4; «вміння приймати рішення» – з 2,9 до 5,3.

Результати первинної діагностики за опитувальником виявлення мотивів професійного вибору показали, що основною стратегією професійного вибору старшокласників школи-інтернату був «соціально-інфраструктурний вибір» (1,6), тобто вибір професії відбувався під впливом специфіки соціально-економічного розвитку регіону, в залежності від наявності доступних навчальних закладів, вільних місць на підприємствах. Домінуючими також були стратегії «предметного вибору» (1,4), оснований на інтересі до конкретних

3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родинах та соціальних закладах

навчальних предметів, і антисоціального вибору (1,4), орієнтованому не на соціально корисні професії, а на кримінальні види діяльності.

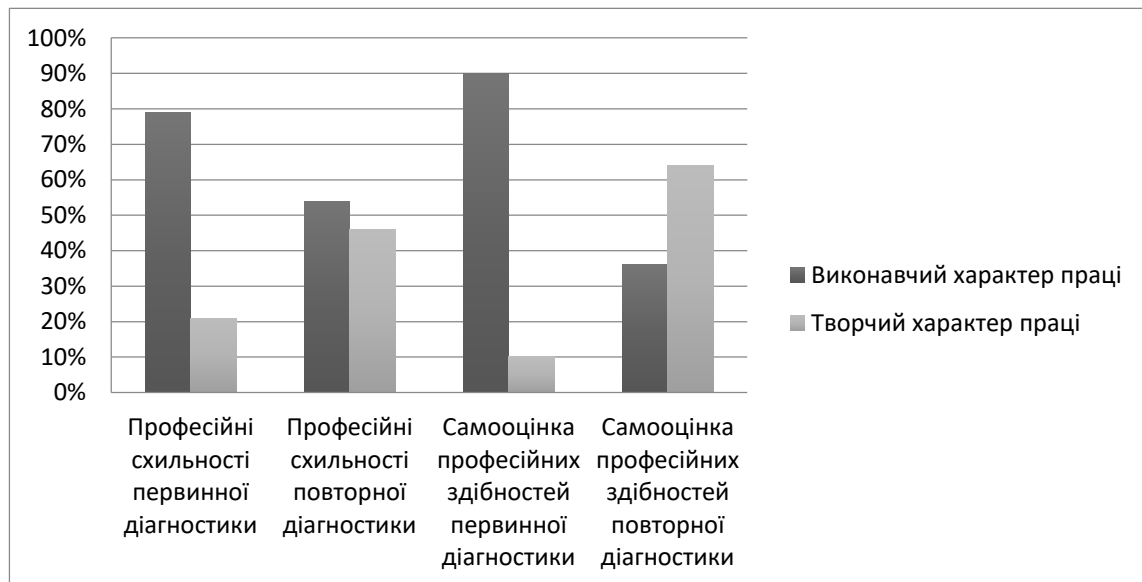

Рис. 8. Бажаний характер праці у старшокласників, які виховуються в інтернаті

Після проведення корекційно-розвивальної програми найбільш вираженою стратегією став «вільний вибір» (з 1,3 до 2,2), тобто прийняття самостійного рішення щодо обрання майбутньої професії. Мотив «предметного вибору» професії залишив за собою одну з домінуючих позицій (з 1,4 до 1,7); «ситуаційно-прагматичний вибір» зберіг свої позиції (1,1). Значно зменшились показники «стадного» (з 1,2 до 0,3), «соціально-інфраструктурного» (з 1,6 до 0,7), «інфантильного» (з 1,0 до 0,4) та «антисоціального» (з 1,4 до 0,8) виборів майбутньої професії. Династичний вибір та батьківський сценарій, а також додаткові фактори (книжковий та телевізійний) не отримали жодного вибору як до, так і після програми. Отримані результати свідчать про зміну основних стратегій вибору майбутньої професії вихованцями інтернату після проведення корекційно-розвивальної програми у бік більш оптимальних.

Отже, результати дослідження особливостей професійного самовизначення юнаків, які виховуються в інтернаті, до і після корекційно-розвивальної програми показали, що проведена психологічна робота допомогла їм краще усвідомити професійні схильності та здібності, визначитися з професійними планами на майбутнє. Збільшилась кількість учнів, що високо оцінюють свої здібності і віддають перевагу трудовій діяльності творчого характеру.

Показники професійної готовності юнаків СЖО істотно збільшилися і змінився їх розподіл – найбільш вираженими стали раціональні складові. Змінилися основні стратегії вибору професії у бік домінування більш оптимальних, пов'язаних із самостійним і раціональним рішенням щодо обрання майбутньої професії; стадний, соціально-інфраструктурний, інфантильний та антисоціальний вибори втратили значення. Системна психолого-педагогічна підтримка дітей, які не проживають у родинах, має проваджуватися на всіх етапах їх дорослішання.

Таким чином, складна проблема професійного самовизначення, яка стоїть перед старшокласниками, передбачає поєднання уявлень про майбутнє, життєвих планів і перспектив, власних інтересів, схильностей, здібностей та суспільних вимог у рішенні щодо конкретного професійного вибору. Внаслідок відмінностей у соціальній ситуації розвитку юнаків, які живуть у родинах, та юнаків, які виховуються у соціальних закладах, їх життєве й професійне самовизначення значно відрізняється.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення показало, що юнаки, які виховуються у родинах, краще та певніше визначилися з професійним вибором, у них переважають професійні схильності й здібності до праці творчого характеру, середня та висока самооцінка професійних здібностей. Вони мають досить високий рівень психологічної готовності до професійного вибору й обирають стратегії, пов'язані із самостійним і раціональним рішенням щодо обрання майбутньої професії та під впливом особистісного інтересу до конкретного навчального предмета.

Більшість юнаків, які виховуються в інтернаті, мають сумніви щодо свого професійного вибору та не знають конкретних шляхів досягнення професійних цілей, побоюються продовжувати навчання, орієнтовані на доступні професії та виконавчий характер праці. У них переважає низька самооцінка професійних здібностей та низький рівень психологічної готовності до професійного вибору. Їх стратегії вибору професії залежать, переважно, від зовнішніх факторів і часто орієнтовані на кримінальні види діяльності.

Корекційно-розвивальна програма, розроблена з врахуванням особливостей професійного самовизначення досліджуваних старшокласників школи-інтернату призвела до позитивних змін показників професійного самовизначення, зокрема, допомогла їм краще усвідомити свої професійні схильності та здібності, визначитися

з професійними планами на майбутнє, повірити у свої сили та можливості.

При умовах системної психолого-педагогічної підтримки професійне самовизначення підлітків та юнаків, що опинилися без батьківської опіки, має можливість стати менш конфліктним та більш сприятливим щодо адаптації до майбутньої професії, побудови успішного самостійного життя.

3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти

Сучасна освіта змінюється під впливами суспільних вимог до характеристик «ефективної» людини, яка може швидко та легко адаптуватися до будь-яких змін. У цьому контексті орієнтація на формування самостійності, відповідальності та творчого потенціалу школяра відповідає вимогам сучасного ринку праці до фахівців – професіонали мають бути конкурентноздатними, тобто ефективними, мобільними, швидко навчатися і перенавчатися.

Реалізація сучасних вимог, що пред'являються до майбутніх спеціалістів, вимагає осмислення наукових і практичних проблем профорієнтації. Як науково-методологічну основу сучасної профорієнтації можна розглядати теорії професійного самовизначення, розроблені Є. Клімовим, М. Пряжніковим, Е. Зеером. До підходів, що сприяють вирішенню практичних проблем професійного самовизначення підростаючого покоління, відносять системний підхід до профорієнтації школярів (Б. Федоришин, М. Янцур); розгляд професійного самовизначення в контексті життєвої перспективи (Є. Головаха); розробку діагностичних методик вивчення особистості та професійного консультування молоді (М. Пряжніков, І. Соломін); створення банку цікавих і доступних для учнів професіограм (Є. Романова, В. Синявський), тощо.

Аналіз накопиченого досвіду в області теорії і практики профорієнтації дозволяє визначити профорієнтацію як багатоаспектну, цілісну систему науково-практичної діяльності з формування у людини готовності до вільного і самостійного вибору професії. Цей напрям роботи має бути науково обґрунтованим, системним і враховувати як індивідуальні особливості кожної особистості, так і вимоги сучасного ринку праці. Практичні психологи у цій системі працюють з